

Paulina TOBIASZ-LIS

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Uniwersytet Łódzki

PROBLEM DYSPROPORCJI PRZESTRZENNYCH W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH¹

Zarys treści: Przedmiotem niniejszego opracowania są dysproporcje przestrzenne, które stanowią szczególny rodzaj zróżnicowania, a konkretnie nierówności, będący wyrazem emocjonalnego wartościowania rzeczywistości, w której żyje i funkcjonuje człowiek. Wydaje się, iż wobec dualizmu teoretyczno-metodologicznego współczesnej geografii społecznej i współistnienia podejść obiektywistycznych i subiektywistycznych, dysproporcje przestrzeni mogą stanowić potencjalny problem dla badań geograficznych. Niestety w pracach geografów uprzywilejowane miejsce zdają się mieć metody „obiektywizujące” (ilościowe) czy statystyka przestrzenna wspomagana obecnie przez nowe formy wizualizacji danych (GIS), udział zaś sądów o charakterze wartościującym pozostaje niewielki. Fakt ten powoduje, że geografowie częściej rozważają kwestie zróżnicowania czy nierówności, rzadziej starają się zrozumieć i wyjaśnić dysproporcje.

Słowa kluczowe: zróżnicowanie, nierówności, dysproporcje przestrzenne.

1. UWAGI WSTĘPNE

Przestrzeń jest, obok czasu, najbardziej uniwersalnym wymiarem ludzkiego życia. Jednocześnie wieloaspektowość i szeroki zakres fundamentalnego dla geografii pojęcia oraz różnorodność postaw i podejść teoretyczno-metodologicznych powodują, iż interpretowano je z różnych punktów widzenia. Tradycyjnie przestrzeń miała przede wszystkim wymiar fizyczny (geometryczny). Rewolucja teoretyczna i metodologiczna w naukach społecznych na przełomie XX i XXI w., przejawiająca się między innymi zainteresowaniem kulturą w różnych kontekstach i wymiarach

---

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji projektu pt.: „Reprezentacje przestrzenne osiedli wiejskich w Polsce” finansowanego ze środków NCN, 2014/13/B/HS4/00481.

spowodowała, że interpretację przestrzeni w geografii wzbogacono o aspekty społeczne oraz kulturowe, w większym stopniu zwracając uwagę na kwestie indywidualnych doświadczeń, codzienności, odwołując się do wiedzy potocznej (Lisowski 2003).

Bez względu na sposób definiowania przestrzeni, jako 1) zbioru przedmiotów (przestrzeń fizyczna), 2) środowiska człowieka (przestrzeń ekologiczna), 3) zbioru wielowymiarowych i wielowątkowych przestrzeni (miejsc) postrzeganych i wywołujących określone przeżycia człowieka, a jednocześnie stanowiących dla niego nośniki znaczeń nadawanych poszczególnym obiektom czy obszarom (przestrzeń kulturowa), geografowie zawsze starali się wyjaśnić jej złożoność i rosnące wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym zróżnicowanie. Kluczowe jest tutaj, że przestrzeń może w stosunku do konkretnej struktury społecznej odgrywać rolę zarówno zmiennej zależnej – jako pochodna zajmowania odpowiedniego miejsca w społeczeństwie, jak i zmiennej niezależnej – jako jego determinanta. O tej dwustronnej relacji człowieka i przestrzeni, która jako centralny punkt rozważań geograficznych miałyby wyróżniać tę dyscyplinę wśród innych, pisał F. Braudel (1971, s. 250 za: Suliborski, Wójcik 2014, s. 19): „Geografia w całej swojej pełni wydaje mi się studium przestrzennym społeczeństwa czy też dopowiadając moją myśl, studium społeczeństwa poprzez przestrzeń”.

Fakt, że przestrzeń jest swoistym, wielowarstwowym „lustrem” procesów społeczno-gospodarczych – zarówno tych z przeszłości, jak i tych współczesnych – powoduje wzrost zainteresowania nauk społecznych i ekonomicznych przestrzennym wymiarem zjawisk i w efekcie prowadzi do tworzenia nowych podejść, które próbują wyjaśniać typowe dla tych dyscyplin problemy z uwzględnieniem tzw. czynnika przestrzennego (socjologia przestrzeni, antropologia przestrzeni, gospodarka przestrzenna) (Stryjakiewicz 2012; Suliborski, Wójcik 2014). Problematyka zróżnicowania przestrzennego jest zatem współcześnie przedmiotem zainteresowania różnych dyscyplin naukowych, jednak pomimo dużych walorów poznawczych i metodologicznych badań prowadzonych w obrębie socjologii, antropologii czy ekonomii, geograficzny punkt widzenia wydaje się niezastępowalny z uwagi na umiejętność interpretacji podejmowanych problemów z perspektywy różnych skali, kontekstów i sfer, a także odwoływania się do różnych modeli pojęciowych środowiska życia ludzi, wypracowanych na gruncie geografii, takich jak przestrzeń, miejsce, krajobraz, środowisko (Suliborski, Wójcik 2014, s. 322).

Dysproporcje stanowią szczególnie rodzaj zróżnicowania, a konkretnie nierówności. W przypadku przestrzeni są wyrazem emocjonalnego wartościowania rzeczywistości, w której żyje i funkcjonuje człowiek, co dzięki dualizmowi teoretyczno-metodologicznemu współczesnej geografii społecznej i współistnieniu podejść obiektywistycznych i subiektywistycznych stanowi potencjalny problem dla badań geograficznych. W opracowaniu

podejmę próbę refleksji nad charakterem badań dysproporcji przestrzeni w geografii. Zasadniczą część opracowania poprzedza przegląd i próba uporządkowania pojęć odnoszących się do zróżnicowania przestrzennego, a także rozważania na temat kształtujących je czynników i mechanizmów.

2. ZRÓŻNICOWANIE, NIERÓWNOŚCI, DYSPROPORCJE, CZYLI SPOSOBY OPISU ZŁOŻONEJ RZECZYWISTOŚCI SPOŁECZNO-PRZESTRZENNEJ

Identyfikacja, zrozumienie i wyjaśnienie różnorodności świata, w którym żyje i funkcjonuje człowiek, stały się wyzwaniem dla dynamicznie rozwijających się w ostatnich stuleciach nauk społecznych. W konsekwencji, w literaturze pojawia się szereg pojęć opisujących złożoną rzeczywistość społeczno-przestrzenną, które często stosowane są wymiennie pomimo różnej genezy i znaczeń. Wydaje się, iż rozważania mające na celu ich uporządkowanie należy rozpocząć od zdefiniowania pojęcia *zróżnicowania* (*diversity*), które ma charakter najbardziej ogólny i jednocześnie najszerze znaczenie. Według *Słownika Języka Polskiego PWN* (1981), zróżnicowanie to cecha elementu, różniąca go od innych w pewnej całości. Różnić się to znaczy być odmiennym, wykazywać różnice – zarówno o charakterze jakościowym, jak i ilościowym, co wcale nie oznacza, że każda różnica musi być nierównością, zwłaszcza w perspektywie nauk społecznych. Nierówności wiążą się bowiem dodatkowo z nierównym – łatwiejszym lub trudniejszym dostępem, lub przynajmniej z nierówną szansą dostępu, do społecznie cenionych dóbr, usług bądź przestrzeni. Problem ten, z perspektywy socjologicznej, porusza M. Jarosz (1984) twierdząc, że zróżnicowanie charakteryzuje różnorodność pozycji wynikających ze społecznego podziału pracy. O nierównościach natomiast można mówić w kontekście nierównego podziału materialnych korzyści i prestiżu między wyróżnione uprzednio pozycje oraz w przypadku społecznej tendencji do ich dziedziczenia.

Nierówność (*disparity, inequality*) jest przeciwieństwem równości, nierównością. Według indyjskiego noblisty w dziedzinie ekonomii „kluczowym dla analizy i oceny równości jest pytanie ‘równość czego?’” (Sen 2000, za: Podemski 2009, s. 47). Podobnie J. Wróblewski (1989 za: Ziółkowska-Kuflńska 2009, s. 98) zauważa, że: „(...) każda ideologia równości i każda ideologia nierówności nie jest absolutna w tym sensie, że równość względnie nierówność dotyczy różnych zakresów”. W konsekwencji zarówno pojęcie równości, jak i nierówności mają dość wieloznaczny charakter. Generalnie, w naukach społecznych przyjmuje się, że nierówności odnoszą się do trzech podstawowych problemów – nierównego dostępu, nierównego podziału oraz niesprawiedliwości (*inequity*), na które zwracano szczególną uwagę zwłaszcza w latach 70. ubiegłego stulecia, w ramach orientacji strukturalistycznej w socjologii (Rex, Moore 1967, za: Majer 2010), radykalnego nurtu w geografii społecznej (Harvey 1973) czy

w ekonomii dobrobytu (Pigou 1920; Rawls 1971, za: Acocella 2002; Ratajczak 2012), pozostających pod wpływem ideologii klasowych podziałów społeczeństw w warunkach kapitalistycznych. Znaczenie poszczególnych kontekstów pojęcia nierówności nie jest jednakowe. W przypadku podziału czy dostępu chodzi o nierówność arytmetyczną, która niekoniecznie oznacza niesprawiedliwość (DeVerteuil 2009). Za każdym razem jednak, pojęcie nierówności zawiera w sobie ładunek wartościujący.

Pomimo iż w słownikowej definicji nierówności pojawia się, jako synonim, pojęcie dysproporcji⁴⁴, to analiza szeregu sytuacji zaczerpniętych z rzeczywistości społecznej stanowiących przykłady rozmaitych nierówności pokazuje, że nie są to pojęcia tożsame. *Dysproporcje (disproportions)* są określane jako brak proporcji, symetrii, równowagi, brak harmonijnego stosunku między przedmiotami, zjawiskami, cechami, niewspółmierność, niesymetryczność. Warto jednak zadać w tym miejscu pytanie, czym jest harmonia?

Słowo „ład” w języku polskim wywodzi się z tego samego rdzenia co przymiotnik „ładny”, a słownik języka polskiego definiuje „ład” jako: porządek, układ harmonijny. Ocena estetyczna zawarta w definicji jest charakterystyczna dla języka polskiego i czyni to pojęcie szerszym niż w innych językach, gdzie „ład” oznacza jedynie porządek (np. *ang. order, niem. ordnung, fr. ordre*). Istnieje wiele różnych interpretacji pojęcia ładu przestrzennego, którego brak mógłby stanowić potencjalny przedmiot zainteresowania geografii. Według J. Kołodziejskiego (1991, s. 88), ład przestrzenny jest „wyrazem harmonijności, uporządkowania, proporcjonalności i równowagi środowiska człowieka”. Wyraża on „zarówno wysokie walory estetyczne, funkcjonalność, logikę, czytelność i jasność struktur przestrzennych, jak i zharmonizowanie z przyrodą, wysoką użyteczność i efektywność we wszystkich skalach – od lokalnej do krajowej”.

Ład, zgodność, właściwe dopełnianie się lub właściwe proporcje cech bądź elementów rzeczywistości, są wynikiem subiektywnych ocen człowieka, stanowią przykład pewnej umowy społecznej odnośnie do tego, jaki układ wartości będzie w określonych warunkach harmonijny (naturalny), a jaki nie. W tym kontekście warto przytoczyć stanowisko A. Karwińskiej (2004), która zaznacza, że nierówności społeczne były wielokrotnie uznawane przez przedstawicieli nauk społecznych nie tylko za sytuację „normalną” – efekt rozwoju społecznego ale także korzystną dla społeczeństwa, zapewniającą motywację do działania czy konkurencyjność na rynku pracy. Zatem dysproporcje społeczne, gospodarcze czy przestrzenne występują wówczas, gdy nierówności pomiędzy określonymi elementami lub cechami rzeczywistości nie spełniają ogólnie przyjętych koncepcji ładu

---

⁴⁴ „**Nierówności** – fakt, że coś jest czemuś nierówne, brak równości w czymś, dysproporcja; (...) nierówność majątkowa, społeczna, nierówność wobec prawa” (Słownik Języka Polskiego 1981).

społecznego, gospodarczego czy przestrzennego. Należy więc uznać, że każda dysproporcja jest wyrazem nierówności, ale nie każda nierówność musi być uznana za dysproporcję.

3. NIERÓWNOŚCI I DYSPROPORCJE SPOŁECZNE ORAZ ICH PRZESTRZENNE KONSEKWENCJE

Jednymi z najistotniejszych pytań, jakie można zadać w kontekście badań nad charakterem i dynamiką nierówności czy dysproporcji, szczególnie istotnym z perspektywy badań geograficznych, są pytania o ich przestrzenną dystrybucję oraz wzajemne związki pomiędzy przemianami społeczeństwa i przestrzeni. Wychodząc z założenia, że centralne miejsce w procesie społecznego wytwarzania przestrzeni, jak nazywa go B. Jałowiecki (2010), zajmują ludzie w centrum rozważań na temat dysproporcji w przestrzeni należy – jak się wydaje – umieścić czynniki kształtujące nierówności społeczne. To konkretne społeczności urządzą swoje otoczenie na miarę swoich potrzeb i możliwości, według określonych w danym czasie i miejscu reguł. Zatem dysproporcje przestrzenne stanowią odbicie nierówności i dysproporcji społecznych.

P. Sztompka (2012) wyróżnia trzy rodzaje społecznie cenionych dóbr, których ograniczony zasób i nierównomierny dostęp kształtuje nierówności społeczne. Są to bogactwo, władza i prestiż. Wobec kwestii kształtowania zróżnicowanej przestrzeni społecznej największe znaczenie ma władza, która daje poczucie siły, przewagi, znaczenia, poczucie bezpieczeństwa, ale przede wszystkim przekłada się na inne dobra – głównie ekonomiczne, oznaczając lepszy dostęp do szczególnie cenionych dóbr materialnych i dzieląc społeczeństwo na biednych i bogatych. Prestiż, który oznacza szacunek, uznanie społeczne, akceptację, to także dobro wymienne na inne, w tym – władzę. Poza trzema dobrami, które dzielą ludzi najbardziej, powszechnie cenione są również wykształcenie czy zdrowie, stanowiące istotne warunki pozostałych wartości: władzy, bogactwa, prestiżu. Wszystkie te dobra mają charakter stopniowalny (gradacyjny) kształtując określone hierarchie. Ponadto należy wyraźnie podkreślić szczególne znaczenie jednej z dychotomicznych (dwubiegunowych) odmian nierówności społecznych, jaką jest pozycja ekonomiczna (klasa społeczna) wynikająca z posiadania środków produkcji lub dóbr kapitałowych, które – uruchomione w procesie produkcji – przynoszą zysk swoim właścicielom pogłębiając jednocześnie dystans pomiędzy klasą właścicieli i klasą pracowniczą. Taki podział społeczeństwa wiąże się z nierównym dostępem do wszystkich innych, społecznie pożądaných dóbr: bogactwa, władzy, prestiżu, wykształcenia i zdrowia.

Struktura społeczna stanowi system międzyludzkich dystansów, hierarchii, stosunków i zależności wynikających z podziału funkcji oraz realiów władzy, w którą wpisana jest nierówność. Miejsce na „drabinie straty-

fikacyjnej” społeczeństwa ma wpływ na cechy takie, jak styl życia, gusty, upodobania, zwyczaje i obyczaje, praktyki religijne, poglądy ideologiczne (Sztompka 2012). B. Jałowiecki (2010), wśród czynników warunkujących kształt przestrzeni miejskiej, obok przyrody i techniki oraz technologii, wymienił: stosunki panowania-podległości rozumiane w trojaki sposób, jako: 1) ekonomiczne – stosunki produkcji i własności, 2) polityczne – władza i system jej sprawowania, 3) ideologiczne – ideologia klas lub warstw dominujących w społeczeństwie oraz system wartości i kategorie kultury składające się na model świata danego społeczeństwa. Ich ślady w przestrzeni możemy obserwować w kolejnych, lepiej lub gorzej zachowanych, warstwach kulturowych, których liczba zależy od czasu powstania i dynamiki rozwoju poszczególnych regionów.

W czasach poprzedzających rewolucję przemysłową przestrzeń charakteryzowała się sztywnym porządkiem społecznym nawiązującym do tradycji średniowiecznego feudalizmu. O miejscu jednostki w społeczeństwie decydował status przypisany jej w momencie urodzenia w zależności od pochodzenia rodziny, płci, czasem innych cech naznaczających niejako perspektywy życiowe danej osoby, gdyż możliwości zmiany tego statusu były mocno ograniczone. Uprzemysłowienie i postęp techniczny przyczyniły się do znacznych przekształceń struktury społecznej. Kluczowy stał się podział ludności w kontekście ekonomicznym (własności środków produkcji), prowadząc do ostrych – dychotomicznych podziałów społecznych i przestrzennych. Kapitalistyczni przedsiębiorcy, stanowiący nowy rodzaj elity społecznej, wprowadzili bardziej materialistyczny system wartości do organizacji przestrzeni, zwłaszcza miejskiej. Zróznicowanie zabudowy pod względem jej wielkości, jakości oraz gęstości, wynikało z ceny i zysku inwestorów, którzy byli zainteresowani przede wszystkim maksymalizacją renty gruntowej (Knox, Pinch 2006). W krajobrazie pojawiły się także nowe dominanty w postaci wielkich zakładów przemysłowych, którym często towarzyszyły zarówno pełne przepychu wille fabrykantów, budynki i mieszkania dla kadry inżynierskiej, jak i osiedla robotników stanowiące przykład substandardowej zabudowy mieszkaniowej. Takie wielofunkcyjne założenia fabryczne stanowiły przykład dysproporcji społecznych, gospodarczych i przestrzennych w mikroskali, typowych dla miast powstałych i rozwijających się w okresie dziewiętnastowiecznego kapitalizmu.

Współczesna przestrzeń stanowi odbicie różnie definiowanych przemian, których podstawą są procesy globalizacji i liberalizacji, wzrost dominacji wielkich międzynarodowych korporacji i przesunięcie głównych form działalności gospodarczej z produkcji rolnej i przemysłowej do sektora usług. Równoległe następują istotne zmiany gospodarcze (m.in. upowszechnianie się elastycznego postfordowskiego modelu produkcji z nowymi formami zatrudnienia, wzrost znaczenia informacji i wiedzy), polityczne (m.in.: procesy integracji politycznej i gospodarczej państw),

demograficzne (np. zmiany modelu rodziny, starzenie się społeczeństw, wzrost mobilności i migracje) i społeczne (m.in. pogłębianie się różnic w dochodach, zmiany systemów wartości, stylów życia), których przebieg i skutki prowadzą do powstania „jednego, wspólnego świata” (Robertson 1992). Należy jednak wyraźnie podkreślić, że podobne do siebie fragmenty zglobalizowanego świata charakteryzują się bardzo zróżnicowaną strukturą wewnętrzną, pełną kontrastów w różnych skalach przestrzennych. W krajobrazie pojawiają się nowe formy przestrzeni produkcji (przestrzenie produkcji przemysłowej wypierane są przez przestrzeń biurową zajmowaną przez transnarodowe korporacje) i w przestrzeni konsumpcji (hipermarkety, centra handlowo-rozrywkowe, parki tematyczne, grodzone osiedla mieszkaniowe), które – często niedopasowane odpowiednio pod względem formy, zwłaszcza wielkości czy stylu do struktury otoczenia – powodują fragmentację i powstawanie przestrzennych dysproporcji.

Reasumując, w kryteriach współczesnych podziałów społecznych, obok statusu ekonomicznego, istotne znaczenie ma wiedza i wykształcenie, a także dostęp do informacji i możliwości adaptacji do zmieniających się warunków na rynku pracy, zwłaszcza przydatność dla korporacji transnarodowych. Szczególnie jaskrawy charakter społecznych i przestrzennych podziałów dotyczy krajów postsocjalistycznych, które funkcjonują w warunkach dwóch jednoczesnych rewolucji: transformacji systemu polityczno-gospodarczego oraz globalizacji i integracji europejskiej.

Poszerzenie problemu nierówności o wymiar przestrzenny tego zjawiska, wiąże się z funkcjonowaniem w literaturze przedmiotu kolejnych pojęć, w szczególności segregacji i polaryzacji. Segregacja (*segregation*), to dzielenie czegoś na grupy, kategorie według wybranych cech. W sensie społecznym jest to proces powstawania obszarów zajmowanych przez mieszkańców reprezentujących podobny status materialny, rodzinny i etniczny, którzy lokują się w przestrzeni o określonych cechach fizycznych i takim umiejscowieniu w przestrzeni, które zaspokaja ich funkcjonalne i prestiżowe potrzeby, pozostając w zasięgu ich możliwości finansowych. Skrajną segregację społeczno-przestrzenną, stanowiącą naturalną konsekwencję wzrostu zróżnicowań w zakresie poziomu wykształcenia, dochodów, poziomu życia ludności i ich udziału we władzy określa się mianem polaryzacji (*polarization*). Proces polaryzacji, opisywany najczęściej na przykładzie miast lub regionów miejskich, prowadzi do formowania się dwubiegunowej struktury społeczno-przestrzennej. Spolaryzowany społecznie i przestrzennie system osadniczy wyraźnie dzieli się na rejony cenne, zamieszkałe przez grupy wysokiego statusu i mało atrakcyjne, zamieszkałe przez grupy zdegradowane społecznie. Powstają prace poświęcone problemom fragmentacji przestrzeni, obszarom o lepszych i gorszych warunkach życia zarówno w skali makroglobalnej, jak i mikrolokalnej (Dzeciuchowicz 2011; Groeger 2013; Czerny 2012), powstawaniu enklaw bogactwa i ubóstwa, dezintegracji społeczności lokalnych i zajmowanej

przez nie przestrzeni (Jałowicki, Łukowski 2007; Suliborski, Przygodzki 2010; Polańska 2011). Proces polaryzacji często przyczynia się do wybuchu konfliktów i dezintegracji grup społecznych (Rembowska 2010).

4. DYSPROPORCJE PRZESTRZENI W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH

Próba ukazania problemu nierówności i dysproporcji na gruncie badań geograficznych sprowadza je do co najmniej dwóch konkurencyjnych podejść (perspektyw) teoretyczno-metodologicznych, które różnią się założeniami: ontologicznymi (dotyczącymi charakteru rzeczywistości), epistemologicznymi (na temat szans i granic poznania) oraz metodologicznymi (na temat sposobów badania rzeczywistości). Wybór określonej orientacji teoretyczno-metodologicznej narzuca konkretne sposoby porządkowania i interpretacji danych badań, wyposażając ich zwolenników w odmienne systemy pojęciowe.

Pojęcia nierówności i dysproporcji można przeciwstawić sobie tak, jak w naukach społecznych – w tym w geografii – przeciwstawia się podejście obiektywistyczne podejściu subiektywistycznemu. Pierwsze konstruuje badany świat jako materialny, wypełniony rzeczami, usiłuje odkryć jego porządek przestrzenny i rządzące nim prawa, wyjaśnić uwarunkowania nierównomiernego rozwoju świata. Drugie podejście widzi świat jako rzeczywistość człowieka i jego wytworów, odsłania świat ludzkiej wyobraźni, pełen znaczeń, wartości – dużo bardziej skomplikowany niż jego materialny wymiar. Po licznych polemikach na łamach wielu zagranicznych, ale także polskich, opracowań, wśród geografów nikt już nie wątpi, że „obiektywne i subiektywne są różnymi płaszczyznami tej samej przestrzeni. Stanowią dychotomię i jednocześnie nierozłączną parę jak dzień – noc, życie – śmierć, dobry – zły. Nie można oderwać obiektywnego od subiektywnego, ponieważ pozbawiamy świat jednego z wymiarów, w którym żyjemy” (Kaczmarek 2002, s. 25–33). Podstawą dualizmu metodologicznego w geografii społecznej jest założenie, że gruntowna obiektywna wiedza, mieszcząca się w modelu naturalistycznym, stwarza solidne podstawy zrozumienia jednostkowych doświadczeń i ocen przestrzeni (Kaczmarek 2002). W takim tonie wypowiada się także I. Sagan (2000, s. 16), podkreślając że analizy numeryczne zjawisk stanowią tło dla pogłębionych badań, wykorzystujących techniki wywiadu, czerpiących z opisów literackich, pamiętników, starających się odkryć to, co przesądza o specyfice miejsca i społeczności.

W poniższej tabeli zestawiono obydwa fundamentalne podejścia teoretyczno-metodologiczne współczesnej geografii społecznej, przypisując im określony charakter zróżnicowań przestrzennych opisywanych przez geografów, wynikający z obranej perspektywy prowadzonych badań, podstaw teoretycznych oraz metod badawczych.

W podejściu obiektywistycznym (naturalistycznym) koncentrowano się na dokumentowaniu przestrzennej organizacji społeczeństwa i gospodarki, zróżnicowania poziomu rozwoju, warunków życia ludności. Badania prowadzono w makro- i mezoskali (kraj, region, miasto) wykorzystując metody statystyki opisowej i matematycznej, analizy systemowej, modelowania zjawisk i procesów. Geografowie przejmowali pozycję obserwatora zewnętrznego, neutralnego, bez zajmowania własnego stanowiska wobec objaśnianej rzeczywistości. O prezentowanym zróżnicowaniu przestrzeni rozumianej jako zbiór rzeczy (przestrzeń fizyczna) czy środowiska życia człowieka (przestrzeń ekologiczna) można tutaj mówić w kategoriach nierównomiernego dostępu bądź podziału dóbr, mierzonego za pomocą metod ilościowych.

Tabela 1. Problem nierówności i dysproporcji w geografii społecznej

Podejście teoretyczno- -metodologiczne w geografii	Obiektywistyczne (naturalistyczne)	Subiektywistyczne (humanistyczne)
Charakter badanych zróżnicowań przestrzeni	Zróżnicowanie, nierówności	Dysproporcje
Problematyka prac	Struktury społeczno- -przestrzenne, warunki życia, zbiorowości teryto- rialne	Percepcja i wyobrażenia przestrzeni, świadomość i tożsamość terytorialna, relacje społeczne
Reprezentatywne prace	Piotrowski 1966; Gaczek 1979; Węclawowicz 1988; 2007; Kaczmarek 1996; Dzieciuchowicz 1980; 2011; Groeger 2013; Marcińczak 2009	Bartnicka 1986; 1989; 1991; Libura 1988; Domań- ski, Libura 1986; Mordwa 2003; Kotus 2007; Rem- bowska 1990; Prawelska- -Skrzypek 1990; Tobiasz-Lis 2013; Tobiasz-Lis, Wójcik 2013

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wójcik, Suliborski 2014.

Kategorię dysproporcji nacechowaną emocjonalnym wartościowaniem nierówności należy przyporządkować do podejścia subiektywistycznego (humanistycznego) w geografii. Następuje tutaj przejście z poziomu matematycznych i geometrycznych abstrakcji do poziomu sensów i znaczeń, co wymaga dostosowania instrumentów badawczych do „ulotności”, „unikatowości”, „kontekstualności” rzeczywistości społecznej. Geografia wychodzi z przestrzeni czysto materialnej (fizycznej) czy traktowanej jako środowisko o lepszych lub gorszych warunkach do życia (ekologicznej), wkraczając w sferę wyobrażeń, wartości, norm (przestrzeń kulturowa), które pozwalają zrozumieć ludzką egzystencję pełną zderzeń i kontrastów, świat przeżyć, związków symbolicznych z otoczeniem i innymi ludźmi. Wspólnym mianownikiem większości prac jest odwołanie się do codzienności jako specyficznego ujęcia charakteru życia społecznego. Badania geografów koncentrują się na poszukiwaniu i odkrywaniu znaczeń, które

nadawane są przez ludzi w procesie postrzegania i porządkowania (strukturyzowania) otaczającej ich rzeczywistości poprzez pryzmat swojej kultury i doświadczeń (Rose 2010, s. 20). Wymaga to zaangażowania i próby szerokiej interpretacji zjawisk i procesów prezentowanych z perspektywy pojedynczych osób lub grup społecznych. Niestety prace geograficzne wykorzystujące ujęcia subiektywistyczne mają zazwyczaj charakter informacyjno-sprawozdawczy. Różnica polega na tym, że nie przemawiają w nich liczby, wzory i matematyczne analizy, ale wyniki badań społecznych opartych najczęściej na standaryzowanych technikach ilościowych (ankietach, wywiadach kwestionariuszowych).

5. UWAGI KOŃCOWE

W naukach społecznych problem zróżnicowania najczęściej pojawia się w kontekście nierówności czy dysproporcji, ze względu na możliwość analizowania ich przyczyn i konsekwencji, wartościowania i zajmowania określonych stanowisk przez badaczy. Wyjaśnianie skomplikowanej struktury społecznie wytworzonej i doświadczanej jednocześnie przez człowieka przestrzeni wymaga szerokiej analizy kontekstu historycznego – określonych uwarunkowań społecznych, gospodarczych i politycznych genezy i rozwoju konkretnych obszarów. W określonych uwarunkowaniach, jako wyraz czasu, miejsca i przyjęcia odpowiedniej teorii społeczeństwa, powstawały także kolejne koncepcje uzasadniające społeczno-przestrzenne dysproporcje. Najważniejsze wnioski wynikające z opracowania dotyczą następujących kwestii:

1) Na szeroko pojęte zróżnicowanie przestrzeni składają się nierówności i dysproporcje związane przede wszystkim z nierównym lub niesprawiedliwym podziałem i dostępem do dóbr, usług czy samej przestrzeni.

2) Nierówności w przestrzeni są jej naturalną cechą – efektem rozwoju społeczno-gospodarczego, zapewniającą motywację do działania, czy konkurencyjność. Dysproporcje stanowią szczególnie przykład nierówności wówczas, gdy w wyniku społecznego wartościowania uznaje się, że ich struktura nie spełnia ogólnie przyjętych koncepcji ładu społecznego, gospodarczego bądź przestrzennego.

3) Czynniki dysproporcji w przestrzeni wiążą się z konkurencją grup społecznych, instytucji czy organizacji, określaną mianem aktorów w procesie jej społecznego wytwarzania, o ograniczone dobra i zasoby – obejmujące także walkę o przestrzeń i szczególne lokalizacje. W ostatnich dziesięcioleciach uzyskują one teoretyczną obudowę w coraz większym stopniu odnoszącą się do udziału procesu globalizacji w segregacji przestrzennej zjawisk.

4) Dysproporcje stanowią szczególny rodzaj zróżnicowania, a konkretnie nierówności. W przypadku przestrzeni są wyrazem emocjonalnego wartościowania rzeczywistości, w której żyje i funkcjonuje człowiek, co

dzięki dualizmowi teoretyczno-metodologicz-nemu współczesnej geografii społecznej i współistnieniu podejść obiektywistycznych i subiektywistycznych stanowi potencjalny problem dla badań geograficznych.

5) Jednym z zaniedbań w badaniach geograficznych jest mały udział sądów o charakterze wartościującym, obawa geografów przed ujawnianiem własnych poglądów, czego wyrazem jest stosowanie metod „obiektywizujących” (ilościowych), wspomaganych obecnie przez nowe formy wizualizacji danych (GIS). Fakt ten powoduje, że geografowie częściej rozważają kwestie zróżnicowania czy nierówności, rzadziej starają się zrozumieć i wyjaśnić dysproporcje.

LITERATURA

- Acocella N., 2002, *Zasady polityki gospodarczej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bartnicka M., 1986, *Percepcja przestrzeni miejskiej Warszawy na przykładzie dzielnicy Ochota*, „Przegląd Geograficzny”, 58, 1–2, s. 165–189.
- Bartnicka M., 1989, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy – studium geografii percepcji*, „Dokumentacja Geograficzna”, 2.
- Castells M. 2009, *Koniec tysiąclecia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czerny M. (red.), 2012, *Bieda i bogactwo we współczesnym świecie. Studia z geografii rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- DeVerteuil G., 2009, *Inequality*, *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Ltd, London, s. 433–445.
- Domański B., Libura H., 1986, *Geograficzne badania wyobrażeń, postaw i preferencji*, „Przegląd Geograficzny”, 58, s. 143–164.
- Dzieciuchowicz J., 1980, *Kompleksowa rejonizacja warunków mieszkaniowych ludności wielkiego miasta (przykład Łodzi)*, „Acta Universitatis Lodziensis”, seria II, 22, s. 21–38.
- Dzieciuchowicz J., 2011, *Środowisko mieszkaniowe wielkiego miasta. Przekład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gaczek W. M., 1979, *Struktura przestrzeni rezydencjalnej Poznania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań.
- Groeger L., 2013, *Zróżnicowanie i wartościowanie przestrzeni mieszkaniowej na przykładzie miast województwa łódzkiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Harvey D., 1973, *Social justice and the city*, Edward Arnold, London.
- Jałowiecki B., 2010, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jałowiecki B., Łukowski W. (red.), 2007, *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jarosz M., 1984, *Nierówności społeczne*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Kaczmarek J., 2002, *Człowiek i przestrzeń. Antynomiczność badań geograficznych*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii*

- społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 25–33.
- Kaczmarek S., 1996, *Struktura przestrzenna warunków zamieszkania w Łodzi*, „Szlakami Nauki”, 23, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Karwińska A., 2004, *Szanse i bariery ograniczania nierówności we współczesnej Polsce. Perspektywa mikro- i mezospołeczna*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii, 4, s. 89–106.
- Knox P., Pinch S., 2006, *Urban social geography. An Introduction*, Pearson Education Ltd., Harlow.
- Kołodziejski J., 1991, *O przyszyły kształt polskiej przestrzeni*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kotus J., 2007, *Natura wielkomiejskich sąsiedztw*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań.
- Libura H., 1988, *Badania wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*, „Dokumentacja Geograficzna”, 1.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Madurowicz M., 2007, *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Majer A., 2010, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Marcińczak S., 2009, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej Łodzi w latach 1988–2005*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Mordwa S., 2003, *Wyobrażenia miast Polski Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Podemski J., 2009, *Nierówności ekonomiczne w europejskich krajach postkomunistycznych z globalnej perspektywy – wybrane zagadnienia*, [w:] K. Podemski (red.), *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Seria Socjologia 65, Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 45–66.
- Polańska D. V., 2011, *The emergence of enclaves of wealth and poverty. A sociological study of residential differentiation in post-communist Poland*, „Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Sociology, New series”, 50.
- Piotrowski W., 1966, *Społeczno-przestrzenna struktura miasta Łodzi: Studium ekologiczne*, Ossolineum, Warszawa.
- Prawelska-Skrzynek G., 1990, *Miasta o niezharmonizowanym rozwoju w świadomości mieszkańców*, Rozprawy Habilitacyjne UJ, Kraków.
- Ratajczak M., Szulc R., 2012, *Historyczne korzenie ekonomii głównego nurtu*, [w:] M. Ratajczak (red.), *Współczesne teorie ekonomiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 13–25.
- Rembowska K., 1990, *Wsie depopulacji w oczach ich mieszkańców*, [w:] W. Michalski (red.), *Wyludnianie się wsi w Polsce centralnej (na przykładzie województwa piotrkowskiego)*, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 206–222.

- Rembowska K., 2010, *Integracja i dezintegracja społeczno-przestrzenna. Współczesny wymiar problemu*, [w:] A. Suliborski, Z. Przygodzki (red.), *Łódzka metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź, s. 13–22.
- Robertson R., 1992, *Globalization. Social Theory and Global Culture*, Sage Publications Ltd., London.
- Rose G., 2010, *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sagan I., 2000, *Metodologiczne dylematy współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2(2).
- Stryjakiewicz T., 2012, *Związki geografii z historią i ekonomią oraz ich ewolucja*, [w:] W. Maik, A. Suliborski, K. Rembowska (red.), *Związki geografii z innymi naukami, Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 7, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Suliborski A., Przygodzki Z. (red.), 2010, *Łódzka metropolia. Problemy integracji społecznej i przestrzennej*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź.
- Suliborski A., Wójcik M. (red.), 2014, *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sztompka P., 2012, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Tobiasz-Lis P., 2013, *Zmiany wyobrażeń mieszkańców Łodzi o przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tobiasz-Lis P., Wójcik M., 2013, *Interpreting Contrasts of the Post-Industrial City: The Example of Lodz*, „International Journal of Humanities and Social Sciences”, 3, 14, s. 22–31.
- Węclawowicz G., 1988, *Struktury społeczno-przestrzenne w miastach Polski*, Prace Habilitacyjne IGiPZ PAN, Ossolineum, Wrocław.
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ziółkowska-Kuflinska M., 2009, *Ekonomiczna, etniczna i rasowa sytuacja ludów tubylczych w rozwiniętych społeczeństwach krajów pozaeuropejskich*, [w:] K. Podemski (red.), *Spór o społeczne znaczenie społecznych nierówności*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Seria Socjologia 65, Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 98–115.

The issue of spatial disparities in context of geographical research

Summary: The subject of this study are spatial disparities as a specific kind of diversity. They express inequalities within the reality in which people live and work and are the result of its emotional evaluation. It seems that in the scope of contemporary human geography and the coexisting objectivist and subjectivist approaches, spatial disparities can be a potential problem for geographical research. Unfortunately, in the work of geographers objective (quantitative) methods or spatial statistics now assisted by new forms of data visualization (GIS) still seem to have privileged position, while the share for comparative assessments remains low. This fact makes geographers often consider issues of differentiation and inequality and rarely try to understand and explain disparities.

Keywords: diversity, inequalities, spatial disparities.